

Izvorni znanstveni rad

UDK 316.343(497.11)

316.344.23(497.11)

316.752(497.11)

Primljeno: 28. ožujka 2011.

Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji

MLADEN LAZIĆ*

Sažetak

U tekstu se, na temelju nalaza više empirijskih istraživanja, analiziraju procesi restratifikacije u Srbiji, u periodu od kraja 1980-ih godina do novijeg vremena. U prvom delu teksta se upozorava da sistemska promena podrazumeva ne samo kvantitativne promene u kontroli i raspodeli društvenih resursa nego i promene u načinu konstituisanja osnovnih društvenih grupa, kao i oblika njihovih odnosa, što znači da se i same te grupe (vladajuće elite, srednji slojevi, pa i manuelni radnici) u socijalizmu i kapitalizmu moraju definisati na različit način. U drugom delu teksta ukazuje se na promene u tri područja stratifikacijskog sistema u Srbiji: pokretljivosti, ekonomskoj diferencijaciji i vrednosnim orijentacijama. Na području društvene pokretljivosti ustanovljen je rast samoregrutacije svih osnovnih klasa, a posebno porast barijera između manualnih radnika i viših društvenih slojeva. Ukazano je i na povećanje ekonomske diferencijacije, kao i na rastući značaj privatnog vlasništva za tu diferencijaciju (izdvajanje velikih privatnih preduzetnika na vrhu hijerarhije materijalnog položaja). Pokazano je i da na vrednosnom planu sve klase (uključujući vladajuću i srednju) karakteriše vrednosna nekonzistencija, u vidu naglašenog prisustva etatičko-distributivnih vrednosti, što otežava proces konsolidovanja novog institucionalnog i normativnog (tržišnog i pluralističkog) poretka u Srbiji.

Ključne reči: stratifikacijske promene, mobilnost, ekonomski položaj, vrednosne orijentacije, Srbija

1. Postsocijalistička transformacija kao promena sistema društvenih odnosa

Kada se u stručnoj literaturi govori(lo) o stratifikacijskim promenama tokom procesa postsocijalističke transformacije u zemljama Srednje i Istočne Evrope (SIE), po pravilu se upozorava(lo) na rastući stepen društvene diferencijacije ("dobitnici" i

* *Mladen Lazić*, redovni profesor na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

“gubitnici”), pri čemu se, takođe po pravilu, pažnja usmerava(la) prvenstveno na dobitnike i na to otkuda su oni regrutovani.¹ Tako je, 1990-ih, na ovom istraživačkom području dominirala tema o “reprodukciji i/ili cirkulaciji društvenih elita” (up. Szelenyi i Szelenyi 1995), a u zemljama u kojima je “tranzicija” bila usporena ili “blokirana” (kao što je Srbija; up. Lazić, 2000), ta se pitanja još uvek postavljaju. Problem s ovakvim pristupom bio je, a i ostao, to što u njegovoj osnovi stoji pretpostavka o linearnim društvenim promenama, kvantitativnog odnosno personalnog tipa, dok se u stvarnosti radi(lo) o promenama samog načina proizvodnje društvenog života, tokom kojih se menja i način konstituisanja društvenih grupacija. Kao što je pokazivano (up. Lazić, 1987), za socijalistički oblik reprodukcije vrha društvene hijerarhije bio je karakterističan princip (samo)naimenovanja nomenklature (kao grupacije koja je imala komandnu ulogu u nediferenciranom, totalizovanom ekonomsko-političko-kulturnom sistemu). Nasuprot tome, u kapitalizmu se položaji unutar ekonomske elite zauzimaju na osnovu koncentrisane kontrole nad ekonomskim resursima (kapitalom), a položaji unutar političke elite na osnovu pluralističkog političkog takmičenja (pri čemu su svi osnovni društveni podsistemi međusobno relativno odvojeni). Ti su reprodukcijski principi primarni (u determinacijskom smislu) u odnosu na pojavne oblike, prema kojima pojedinci dospevaju na jedne ili druge položaje (što znači u odnosu na pitanja odakle su ti pojedinci regrutovani, u kom broju itd.).

Isto važi i za sve druge osnovne društvene grupe. Analitički važnija od toga da li su, i koliko, pojedine grupacije manuelnih radnika, u relativnom odnosno apsolutnom smislu ekonomski izgubile u pojedinim periodima systemske transformacije, jeste činjenica da se osnova njihovog položaja promenila, tako da taj položaj u novom tipu odnosa nije više zavisao od komandnih ovlašćenja pripadnika nomenklature, već od bezličnih tržišnih kretanja (unutar kojih “sloboda” korišćenja radne snage od strane poslodavaca predstavlja neprelaznu granicu “slobode” izbora zaposlenja individualnih posednika te radne snage). To pravilo vredi, najzad, i za pripadnike srednje klase, čiji se jedan sloj, npr., u novim sistemskim okolnostima pojavljuje na tržištu kao posednik posebnog oblika kapitala (kulturnog), na osnovu čega može da izgradi privilegovanu poziciju u odnosu na manuelne radnike (ma koliko sam bio “deprivilegovan” u odnosima s ekonomskom ili političkom elitom), pa empirijski podatak o rastu ekonomske diferencijacije u SIE (meren npr. Gini koeficijentom) samo odražava ovu sistemsku promenu.² Rečju, kada se u ovom tekstu

¹ Uslovnom upotrebom prezenta želi se podsetiti na to da mnogi autori smatraju kako se za celi niz zemalja SIE proces postsocijalističke transformacije okončao (ako ne ranije, onda bar posle ulaska u Evropsku Uniju), tako da se celokupna ova problematika u vezi s njima pojavljuje samo u istorijskoj perspektivi.

² Naravno da se prethodnim izvođenjima ne želi reći da su problemi rasta ekonomske diferencijacije u političkom, moralnom, pa i u ekonomskom smislu manje važni, već samo to da je za njihovo celovitije sagledavanje neophodno imati u vidu društvene uslove koji te probleme proizvode.

govori o restratifikaciji, tada se nemaju na umu samo promene (položaja pripadnika društvenih grupa, obrazaca dospevanja na te položaje, njihovog materijalnog statusa itd.) unutar (jednog, jedinstvenog!) stratifikacijskog sistema, nego, prvenstveno, promene samog tog sistema, odnosno principa njegovog konstituisanja, koji determinišu i način na koji se on manifestuje u području ekonomskih nejednakosti, vertikalne pokretljivosti i sl.

Prethodna pojmovna razjašnjenja možda će se učiniti suviše ezoteričnim onima koji se zanimaju samo za praktične posledice određenih društvenih procesa, ali su ona na terenu kojim se ovde bavimo (Srbija) značajna za tumačenje upravo konkretnih društvenih promena. Naime, proces systemske transformacije tekao je u Srbiji tako da je (ideološki nametnuta) konfuzija oko kontinuiteta ili diskontinuiteta karaktera društvenog poretka omogućila (između ostalih činilaca) da se preobražaj izvrši (barem privremeno) u korist dotadašnje nomenklature, i to u istorijski (u savremeno doba) nezabeženim proporcijama. Konfuzija je, naime, imala tolike razmere da još i danas ima autora koji tvrde da se od “Miloševićevog vremena” porijekal ovde u osnovi nije promenio, da postoji suštinski društveni kontinuitet (koji se može nazvati “partokratijom”, npr.), pri čemu se uzima kao samorazumljivo to da “Miloševićevo vreme” na neki način premošćuje jaz između dva društvena poretka, u tom smislu što se tokom njega delimično iskoračilo iz socijalizma, ali se u kapitalizam nije ušlo. Nasuprot tome, u ovom će se tekstu polaziti od stanovišta: a) da su (i) u Srbiji osnovni principi reprodukcije socijalističkog tipa društva ukinuti na prelazu između 1980-ih i 1990-ih godina; b) da su od tada postepeno učvršćivani obrasci reprodukcije kapitala (karakteristični, doduše, za polu/periferiju); c) da je oblik prelaza u zemlji bio specifičan u odnosu na druge zemlje SIE (tako da je u prvom delu – do druge polovine 1990-ih – imao oznake “blokiranje transformacije”, a od tada teku procesi njenog deblokiranja); d) te da su zbog toga i procesi restratifikacije ovde imali posebna obeležja (da bi se kasnije neki od tih procesa postepeno “normalizovali”, tj. približili obrascima karakterističnim za većinu drugih zemalja SIE).

Pošto je glavna tema ovog teksta ograničena na poslednju od prethodno navedenih tačaka, sada će se o ostalim tačkama izneti samo najopštija argumentacija (opširnija rasprava nalazi se u: Lazić, 2011). Ukratko, u Srbiji je – prvo zakonom o privatizaciji vlade Ante Markovića 1989. godine (a zatim i svim ostalim, još tokom 1990-ih vrlo brojnim njegovima izmenama, odnosno novim varijantama zakona), kao i višestranačkim izborima 1991. godine (ma koliko ti izbori, kao i mnogi koji su usledili tokom 1990-ih, bili “nefer”, “neravnopravni” i sl.) – ukinut osnovni princip socijalističke reprodukcije društva, a to je totalizovana kontrola ekonomsko-političko-kulturnog sistema. Novi oblik reprodukcije počiva, nasuprot tome, na relativnoj međusobnoj odvojenosti pomenutih podsistema, pri čemu se uspostavljaju i posebni (naravno, uzajamno povezani) oblici njihove regulacije (legitimizacija

i legalizacija privatnog vlasništva i višestranačkog takmičenja, relativna autonomija kulturne sfere).³ Ti, pak, elementi: principijelno odvajanje podsistema, uz specifične mehanizme regulacije (pri čemu tržište ima primarnu ulogu u ekonomskoj regulaciji, a država pomoćnu) čine osnovu kapitalističkog načina proizvodnje društva. Bez pomenutog prekida, odnosno uspostavljanja kapitalističkog društvenog oblika, ne bi u Srbiji bio moguć ni specifičan put sistemske transformacije, u okviru kojeg su se bivši pripadnici nomenklature većinski dokopali nekadašnjeg društvenog vlasništva, pretvarajući ga direktno, ili preko podržavljenog vlasništva, u privatno. Drugim rečima, pojmom “blokirana transformacija” označava se istorijski period u kojem je bivša nomenklatura (pod vođstvom S. Miloševića), tokom procesa sistemske promene (ukidanja socijalističkog poretka) zadržala kontrolu (ali sada više ne monopolsku, nego dominacijsku) nad ekonomskim i političkim resursima u zemlji, tako da je te promene mogla izvršiti (pretežno) u vlastitu korist.⁴ Kada je, pak, najveći deo resursa na takav način prigrabljeno, kao interesi novih (privatnih) vlasnika pojavili su se: učvršćivanje pravnog poretka (radi zaštite tog vlasništva); politička predvidljivost (radi ograničavanja arbitrarnog uplitanja države u poslovni život); uključivanje u međunarodne ekonomske i političke odnose (iz očiglednih razloga) itd. A ti su interesi činili podlogu za podršku promeni tipa vlasti i predstavljali su jedan od najvažnijih činilaca koji su doveli do pada S. Miloševića (započetog na lokalnim izborima 1996. godine i dovršenog 2000. godine).

Jedna od spolja najuočljivijih specifičnosti sistemske transformacije u Srbiji bilo je to što je ovde nekadašnja (preimenovana) komunistička partija pobedila na prvim višestranačkim izborima. To je značilo da je deo dotadašnje vladajuće grupacije, strukturalno preobražen u novu političku elitu (ali ne “kadrovski”, već time što je izabran na izborima te, dakle, nije bio naimenovan!), zadržao političku vlast, a s njom i dominantnu ekonomsku ulogu, zahvaljujući tome što je najveći deo ekonomije ostao u javnom vlasništvu (sada razloženom na državno i društveno⁵). Kontinuitet u okviru kontrole nad državnim aparatima (pogrešno nazivan “reprodukcijom političke elite”, jer je sistemska promena ono što je određujuće, u odnosu na kadrovski sastav), uz izostanak “međunarodnog” (dominantnog kapitalističkog)

³ O privatizaciji u tom i narednom razdoblju up. Zec i Živković, 1997; Uvalic, 2010. O višestranačkim izborima tokom 1990-ih, i nakon njih, vidi u: Antonić, 2002; Goati, 2006.

⁴ Ratni uslovi, kao i međunarodna izolacija zemlje, predstavljali su izuzetno pogodno okvire za takav oblik promena.

⁵ Do 1998. godine, učešće javnog sektora u društvenom proizvodu zadržalo se na skoro dve trećine, s tim što je udeo državnog vlasništva bio 1,75%, mešovito (u kojem je uglavnom dominirala država) – 28,2%, društvenog 31,4%, a zadružnog 0,95% (udeo privatnog vlasništva bio je 37,7%). Nasuprot tome, broj zaposlenih u privatnom sektoru iznosio je samo 14,6%, dok je u njemu ostvarivano 35,2% prihoda. – Up. Uvalic, 2010: 95, tabela 4.4.

pritiska na ubrzanu privatizaciju – zbog čega se tzv. velika privatizacija u zemlji odvijala izrazito usporeno – proizveo je privid o izostanku sistemskog prekida. Konfuziji su doprinosili i sami protagonisti blokiranja promena: oni su najvećim delom zamenili socijalističke obrasce legitimacije ideologijom odbrane nacionalno-državnih interesa, prepuštajući stare obrasce saradničkoj političkoj stranci JUL-u (mogućnost brze legitimacijske promene, da uzgred napomenem, bila je olakšana – u ratnim i izolacijskim uslovima – činjenicom da su novi nacionalistički obrasci delili sa starim, socijalističkim, kolektivističkom osnovu). Površinski kontinuitet političke vlasti zaklanjao je, međutim, strukturnu promenu osnove na kojoj je vlast počivala: formiranje privatno-vlasnički utemeljene klase, u koju se značajan deo nomenklature preobražavao. Analitička fiksacija na politički okvir vodila je tome da je temeljno pitanje – u čiju se korist odvija preobražaj ekonomskih odnosa? – postavljeno u širim razmerama tek kada je preraspodela kontrole nad ekonomskih resursima velikim delom bila obavljena.

Slom socijalizma i nastanak novih klasnih odnosa (u Srbiji, na istim osnovama kao i u drugim SIE zemljama, ma koliko da su ti procesi u Srbiji bili specifični) znači i da se menja celokupan sistem klasne reprodukcije, to jest da se menja način zasnivanja svih osnovnih društvenih grupacija a ne samo vladajuće klase (tako što se, umesto nomenklature, sada na vrhu društvene hijerarhije pojavljuje buržoazija, u obliku privatno-vlasničke odnosno menadžerske elite, te politička elita). Da je način konstituisanja osnovnih klasa suštinski promenjen izgleda najmanje sporno upravo u slučaju vladajuće klase: ona više ne čini jedinstvenu hijerarhiju (nomenklaturu), unutar koje postoji samo uslovno razdvajanje političkog i ekonomskog sloja, koja se regrutuje naimenovanjem odozgo itd. (v. detaljnu analizu u: Lazić, 1987). Umesto toga, kao što je pomenuto, sada su slojevi te grupacije međusobno relativno odvojeni, pa se i reprodukuju na različite načine, nasleđivanjem ili sticanjem ekonomskog ili organizacijskog kapitala, s jedne strane, te uspehom u političkom takmičenju s druge strane. Moralo bi, međutim, po sebi biti jasno da to što se menja način konstituisanja vladajuće grupacije – zato što je promenjen celokupan način proizvodnje društva – znači i da se druge osnovne grupacije (koje se formiraju upravo u *odnosu* s vladajućom – jer je klasa odnos, a ne stvar, kako bi rekao Thompson; up. Thompson, 1976: 11) sada zasnivaju na različit način. Drugim rečima, srednji slojevi u kapitalističkom društvu nisu isti kao što su bili u socijalizmu, a isto važi i za radnike, ma koliko obeležja te grupacije delile.⁶

⁶ Ovde se delimično razlikuje položaj poljoprivrednika, pre svega u jugoslovenskom društvu, gde su oni bili zadržali privatno vlasništvo nad zemljom i tokom socijalističkog perioda. Kao i sitni obrtnici, oni su u tom poretku činili “vansistemsku kategoriju” – up. Lazić, 1987. S druge strane, po tome što je okvir uslova reprodukcije ovih grupa bio spolja zadat – u smislu ograničavanja zemljišnog maksimuma odnosno broja zaposlenih (pa tako i mogućnosti akumulacije kapi-

Kada je o radnicima reč, suštinska razlika potiče iz toga što je u socijalizmu, zajedno s ukupnom tržišnom regulacijom, bilo ukinuto i tržište rada, a s njim i sloboda raspolaganja radnom snagom. U poretku koji je bio najbliži “idealnotipskom”, a to je bio sovjetski, komandna regulacija rada ispoljavala se u različitim oblicima, kao što su: ograničavanje promene mesta prebivališta (“unutrašnji pasoši”); prisilno zapošljavanje, ili ograničavanje prava na zapošljavanje (u specijalnim oblastima); masovna upotreba zatvoreničkog rada; najzad, politika “pune zaposlenosti” (kao posledica trajnog “nedostatka resursa”, o kojem je Kornai govorio kao o strukturalnom svojstvu sovjetske ekonomije – up. Kornai, 1979). U jugoslovenskom “(kva-zi)tržišnom socijalizmu” mnoga od tih ograničenja bila su ukinuta, tako da se u jednom kratkom periodu – od druge polovine 1960-ih, do početka 1970-ih – alokacija radne snage zaista bila približila tržišnoj, sa slobodom preduzeća da zapošljavaju i, naročito, otpuštaju viškove zaposlenih (te stotinama hiljada onih koji su ostali bez posla, emigrirali u Nemačku, Austriju, Francusku itd.). Pre i posle tog perioda, međutim, otpuštanje je predstavljalo veoma redak incident, a samoupravni je sistem, uz “dogovornu ekonomiju” (od 1970-ih), predstavljao antipod tržištu.⁷ Ograničavanje raspona u platama, kako unutar radničke klase – između KV i NKV radnika – tako i između manuelnih radnika i stručnjaka, npr., još je jedan od oblika netržišne regulacije (koji je snažno osvetljen tek značajnim rastom nejednakosti dohodaka između tih grupacija u uslovima uspostavljanja tržišne regulacije, posle sloma socijalizma). Rečju, iako se oblici rada manuelnih radnika, njihov (potčinjen) položaj u procesu proizvodnje te njihov ukupni materijalni položaj (na dnu stratifikacijske lestvice, ako se izuzmu poljoprivrednici) sa sistemskom promenom nisu (na površini) promenili, njihov se ukupni društveni položaj u *sistemu socijalnih odnosa* suštinski promenio, jednostavno zato što se priroda sistema odnosa promenila (a da iz toga slede i promene u celom nizu empirijskih oblika reprodukcije ove grupe pokazaće se uskoro).

Istoj logici promena podleže i srednja klasa. Pre svega, kao što je već pomenuto, u okviru nje formira se jedan novi brojni sloj, sloj sitnih preduzetnika. Ovdje pri tom nije reč samo o kvantitativnom uvećanju grupacije koja je marginalno postojala i unutar jugoslovenskog “tržišnog socijalizma”, nego, pre svega, o tome da je “van-sistemska” grupa sada postala konstitutivan deo sistema društvene reprodukcije, tako što je zasnovana na njegovoj središnjoj kategoriji (na vlasništvu – sit-

tala), kao i ograničenog pristupa tržištu (preko kontrolisanih cena, ograničenih kredita itd.) – čak ni te grupe nisu u neizmenjenom obliku “prešle” u novi tip društvenog poretka.

⁷ Sloboda da se iz sistema ode – u emigraciju, na “privremeni rad” u inostranstvo – sama je po sebi pokazatelj unutarsistemske neslobode, što se najjasnije vidi iz različitih načina na koji je ta sloboda ograničavana. Vidi o značajnim restriktivnim intervencijama države u regulisane oblike zapošljavanja u inostranstvu u: Ivanović, 2010.

nog – kapitala). Tržišna regulacija menja, takođe suštinski, i položaj stručnjačkog sloja, kao druge značajne grupacije unutar srednje klase. Sve ono što je prethodno rečeno u vezi s komandno-planskom regulacijom radne snage (u slučaju radnika), važilo je i za stručnjake u socijalizmu. Sistemska promena ovde je donela to da se jedan resurs – raspolaganje društveno priznatim znanjem, u obliku univerzitetske diplome – preobražava u specifičan oblik kapitala, kulturni kapital, kojim njegovi posednici slobodno raspolažu i koji mogu da pod povoljnim uslovima konvertuju u povlašćene radne položaje (više prihode itd.). Upravo je na ovoj osnovi stručnjački sloj prerastao u jednog od “dobitnika” postsocijalističke transformacije (tako što se njegov položaj znatno relativno popravio, u odnosu na manuelne radnike). Ili, rečeno drugim rečima, sistemska promena položaja ovog sloja empirijski se takođe pokazuje kao promena obrazaca njegove reprodukcije, promena njegovog materijalnog i opšteg stratifikacijskog položaja itd. (naravno, ono što se odnosi na sloj, ne mora se odnositi na sve njegove podgrupe, ili celi niz pojedinačnih pripadnika), o čemu će takođe uskoro biti više reči.

Ukratko, istraživač sistemske transformacije mora imati na umu da se u raspravi o stratifikacijskim promenama pojavljuju dva nivoa analize, onaj na kojem se prati preoblikovanje samih obrazaca reprodukcije društvenih odnosa te onaj gde se pojavljuju konkretne društvene grupe (podgrupe, pojedinci i sl.) koje te odnose uspostavljaju. Problem je ovde to što se na nivou terminologije razlike koje se tiču prvog nivoa po pravilu ne prave, a i kada se prave, ne prenose se na drugi nivo. Stoga se o ekonomskoj i političkoj eliti, o srednjim slojevima i o radnicima – grupacijama čiji odnosi tvore dva različita sistema društvenih odnosa – govori kao da je reč o bazično istim kategorijama i tako se gube iz vida temelji na kojima se uspostavljaju ne samo novi oblici odnosa između tih grupa nego i neke važne spoljašnje manifestacije tih promenjenih oblika. Naravno, konstruisati novu terminologiju najčešće je uzaludno pregnuće,⁸ pa će se ovde postupati na uobičajen način, ali će se povremeno morati upozoravati na to da se iza istog termina nalaze različiti sadržaji.

2. Stratifikacijske promene u Srbiji

U najopštijim crtama, stratifikacijske promene u Srbiji tokom poslednjih dvadesetak godina sledile su obrasce karakteristične za druge postsocijalističke zemlje, u tom smislu što se proizvodnja kapitala, zasnovana na privatnom vlasništvu, pojavila kao determinacijska osnova društvenog strukturisanja (što implicira i odvajanja

⁸ Da bih trajno isticao činjenicu posebne sistemske utemeljenosti osnovnih društvenih grupa u socijalizmu, ja sam ranije u analizama koristio termine kolektivno-vlasnička klasa (odnosno nomenklatura) za vladajuću grupaciju, posredna klasa za “srednju”, a radništvo za potčinjenu grupaciju. – Up. Lazić, 1987. Slom socijalističkog sistema stavio je proveru trajnijeg (i šireg) korišćenja te terminologije *ad acta*.

nje sfera regulacije ekonomskih i političkih odnosa).⁹ Na toj osnovi iznikle su nove društvene grupacije – kapitalistička klasa na vrhu društvene piramide i širok sloj sitnih preduzetnika u njenoj sredini – dok su ostale društvene grupe suštinski preoblikovane (slobodni radnici na tržištu; posednici društveno priznatog kulturnog kapitala kao jedan od srednjih slojeva itd.). Na taj su način izmenjeni i svi osnovni mehanizmi reprodukcije ovih grupacija – obrasci njihove regrutacije, zasnivanje i relativni odnosi njihovih materijalnih položaja, pretpostavke grupne integracije i kolektivne akcije i sl. No, pored strukturalno uslovljenih i stoga zajedničkih oblika promena, za Srbiju su karakteristični i neki specifični oblici koji su bili rezultat posebnog toka sistemskog preobražaja, koji je nazvan “blokiranom transformacijom”. Pošto je sadržaj tog pojma prethodno sažeto izložen, sada će se odmah predstaviti posledice koje je takav tok promena imao na stratifikacijske promene.

2.1. Promena regrutacijskih obrazaca

Regrutacijski obrasci karakteristični za socijalistički poredak ranije su detaljno teorijski analizirani, kao i njihov empirijski oblik u jugoslovenskom društvu (Lazić, 1987). Pokazano je da je u prvom periodu reprodukcije sistema društvena struktura bila u velikoj meri otvorena, kako na vrhu lestvice – na koji su prvobitno regrutovani (i to međugeneracijski i unutargeneracijski) pojedinci koji su pripadali svim, a posebno nižim slojevima – tako i u “sredini”. Otvorenost je, najzad, karakterisala i manuelne radnike, u koje su masovno regrutovani poljoprivrednici. Naravno, (privremena) široka otvorenost nomenklature bila je posledica revolucionarnih promena, dok je kod srednjih i radničkih slojeva ona bila rezultat naglih strukturalnih promena (industrijalizacije, urbanizacije, širenja obrazovnog sistema i sl.). Utvrđeno je, isto tako, da je vremenom došlo do postepenog “zatvaranja” u procesu reprodukcije društvenih klasa. Na vrhu, nomenklatura se u rastućoj meri regrutovala iz slojeva stručnjaka i nižih rukovodilaca (što je povećavalo njenu homogenost), ali je u dva aspekta i dalje ostajala nužno otvorena: međugeneracijska je samoreprodukcija bila sistemski onemogućena (zbog načina konstituisanja ove klase), a sporadično direktno regrutovanje pojedinaca iz manualnih slojeva bilo je legitimacijski nametnuto (up. Lazić, 1987). Uz to, smirivanje strukturalnih promena (a pre svega rast obima stručnjackog sloja, kao i broja kvalifikovanih radnika) vodilo je porastu samoreprodukcije srednjih slojeva i manualnih radnika, tako da se u celini moglo registrovati postepeno smanjivanje društvene otvorenosti u socijalizmu.

Slom socijalizma je, na području reprodukcije društvenih grupa, u nekim ključnim aspektima doveo do “ponavljanja” obrazaca karakterističnih za njegov nastanak: reč je bila o revolucionarnom procesu (po karakteru i brzini promena), pri

⁹ Naredni tekst predstavlja sažeto izlaganje empirijskih nalaza istraživanja obavljenih tokom petnaest godina (1989-2003), detaljno analiziranih u: Lazić, 2011.

kojem se nova vladajuća grupacija formirala uporedo s oblikovanjem društvenog poretka ("kapitalizam bez kapitalista" – up. Eyal *et al.*, 1998). Pomenuto je kako je istraživački utvrđeno da su u formiranju nove političke i ekonomske elite, u različitim SIE zemljama, u nejednakoj meri ipak učestvovali i nekadašnji pripadnici nomenklature (i to mnogo više nego što je u nomenklaturu bila prethodno prodrła nekadašnja buržoazija). Tako se, 1993. godine, unutar političke elite nalazilo, približno, između jedne trećine (u Mađarskoj), dve petine (u Poljskoj) i jedne polovine (u Rusiji) pripadnika nekadašnje nomenklature, a unutar ekonomske elite bilo je, u istim zemljama, približno 29%, 51%, te čak 81% nekadašnjih socijalističkih rukovodilaca (up. Szelenyi i Szelenyi, 1995).¹⁰

Ostavi li se, sada, Rusija po strani (jer je sam Jeljcin s velikim delom svog okruženja potekao iz vrhova nomenklature), jasno je da se i u Mađarskoj i u Poljskoj inicijalni čin konstituisanja novog poretka sastojao iz (kako se vidi, u celini simboličkog, a nešto manje i stvarnog) uklanjanja predstavnika starog režima s dominantnih političkih i ekonomskih položaja. Nasuprot tome, u Srbiji je sistemski promena inaugurisana "odozgo", od strane samih pripadnika nomenklature, pa stoga nije iznenađujuće to što su rezultati promene prvenstveno išli u njihovu korist. Naime, polovinom 1990-ih je, kako je empirijski utvrđeno, oko dve trećine pripadnika preduzetničke (privatno-vlasničke) ekonomske elite (dakle, vlasnika najvećih preduzeća) poticalo upravo iz redova ranijih socijalističkih rukovodilaca (up. Lazić, 2000). A to znači da je nova kapitalistička klasa bila pretežno formirana konverzijom ranijih komandnih položaja u novi oblik – privatnog – vlasništva (ostanak Socijalističke partije na vlasti sam po sebi je pokazatelj sličnog toka i u okvirima formiranja nove političke elite).

Naravno, očuvanje političke vlasti (a posredstvom nje i kontrole nad najvećim delom ekonomskih resursa, koji su ostali u javnom vlasništvu) omogućilo je masovnu konverziju (položaja u vlasništvo) i zato što je ona učinjena mnogo manje vidljivom, u uslovima rata i međunarodne izolacije, u kojima su kršenja zakona, pa i osnovnih civilizacijskih vrednosti i normi, predstavljana kao neophodna sredstva nacionalnog opstanka. Ratni plen, kao i državni monopoli, ili prećutno prihvatanje ilegalnih aktivnosti u kršenju trgovinskih sankcija UN (nafta, cigarete itd.), postali su sredstva masovne akumulacije privatnih bogatstava od strane (drugog) dela nove kapitalističke klase, koji se mogu nazvati "ratnim preduzetnicima" (Lazić, 1994a).

¹⁰ U drugim istraživanim zemljama procenti opstanka pripadnika stare elite uglavnom se kreću između navedenih ekstrema. Ovako različito učešće, čak i ne uzimajući u obzir navodeno sistemski različito utemeljenje dve elite (socijalističke i kapitalističke), obesmišljava konceptualni okvir unutar kojeg su autori nastojali da pomenute promene klasifikuju kao "reprodukciju" ili "cirkulaciju" elite. Umesto ovih koncepta predložen je drukčiji interpretativni pristup, unutar kojeg bi se govorilo o "adaptivnoj rekonstrukciji" elite – up. Lazić, 2000.

No, u istim tim uslovima, formiran je još jedan (treći) deo te nove klase, i to tako što su preduzetni pripadnici srednjih slojeva (stručnjaci i niži rukovodioci) iskoristili svoj kulturni i socijalni kapital (poslovne veze uspostavljene tokom prethodnog perioda, pre svega u međunarodnoj trgovini) i razvili (novosnovane) male i srednje firme u velika preduzeća. S okončanjem ratova i ukidanjem sankcija, te postepenim uspostavljanjem regularnog tržišnog poslovanja, a pogotovo nakon uklanjanja Miloševićevog režima (što je značilo i konsolidaciju ne samo ustanova demokratske kontrole vlasti nego i pravnog okvira ekonomskog delovanja), uslovi za reprodukciju i akumulaciju privatnog vlasništva bitno se menjaju. A s njima je počeo da se menja i sastav ekonomske elite u Srbiji. Tako je u istraživanju provedenom s kraja 2003. i početkom 2004. godine, utvrđeno da je učešće nekadašnjih pripadnika nomenklature u ovom sloju opalo na približno jednu polovinu, kao rezultat poslovne nesposobnosti (u regularnim tržišnim uslovima) nekih od njih, ali i masovnijeg uspona novih, poslovno uspešnih srednjih preduzetnika. S druge strane, naravno, izborna pobjeda opozicionih stranaka 2000. godine konačno je radikalno izmenila i sastav političke elite, tako da je tokom poslednjih desetak godina sastav vladajućih slojeva pretrpeo značajne izmene u odnosu na 1990-te, postepeno se približavajući oblicima reprodukcije karakterističnim za druge SIE zemlje.

Kada se radi o promenama u načinu reprodukcije, odnosno obrazaca društvene pokretljivosti drugih društvenih grupacija, istraživački nalazi pokazuju sledeće. U prvom periodu ("blokiranje") transformacije došlo je do znatnog opadanja međugeneracijske društvene pokretljivosti, odnosno do rasta samoreprodukcije svih grupacija. Ekonomski slom igrao je najznačajniju ulogu u tom zatvaranju. Pad standarda i rast troškova obrazovanja onemogućili su potomke manuelnih radnika, kao i poljoprivrednika, da stiču univerzitetsko obrazovanje, dok je urušavanje industrijske proizvodnje izdiglo ne samo nepremostivu prepreku pred uspon poljoprivrednika nego je i znatan broj radnika, barem privremeno, usmerilo na sticanje dopunskih prihoda u poljoprivredi, koju su (oni ili njihovi roditelji) nedavno bili napustili. U drugom periodu, posle 2000. godine, došlo je u Srbiji do, doduše vrlo blagog, povećanja ukupne društvene pokretljivosti, ali se to povećanje uglavnom ograničilo na nemanuelne društvene grupacije (službenike i stručnjake). Naime, vladajući slojevi su se u izvesnoj meri otvorili prema usponu stručnjaka, ali je istovremeno univerzitetsko obrazovanje ostalo znatno manje dostupno – nego u vreme socijalizma – potomcima poljoprivrednika i radnika, što je jasan indikator novog tipa klasnog strukturisanja u Srbiji.

To novo strukturisanje, prema podacima o međugeneracijskoj vertikalnoj pokretljivosti, ima sledeće karakteristike.¹¹ Pre svega, sitni poljoprivrednici i NKV

¹¹ Ovde se neće prikazati promene obrazaca unutargeneracijske pokretljivosti, jednostavno zbog toga što oni skoro u potpunosti slede već opisane tendencije. Dakle, u tom se okviru uočava na-

radnici sve se snažnije odvajaju od viših društvenih grupacija, i to od stručnjačkih navije. A takvom se stanju “nepristupačnosti” srednjih i viših slojeva postepeno približavaju i KV radnici. Odvajanje manualnih slojeva od nemanuelnih, koje je nastavljeno posle 2000. godine, praćeno je i povećavanjem distance između prelaznog, službeničkog sloja i srednjih, kao i viših slojeva, ali i između srednjih slojeva (naročito sitnih preduzetnika) i viših.

Naravno, u poređenju s naglašenim “zamrzavanjem” pokretljivosti tokom 1990-ih, “deblokiranje” transformacije dovelo je i do izvesnog povećanja fleksibilnosti društvene strukture, u pravcu rastućih šansi za uspon stručnjaka u političku i ekonomsku elitu. U tom smislu se karakteristike vertikalne pokretljivosti u Srbiji, kao elementa novog klasnog strukturisanja, približavaju “bazičnim” obrascima relativnih stopa pokretljivosti, tipičnim za savremena industrijska društva (prema formulacijama u: Erikson i Goldthorpe, 1992). No, one se upravo po tome značajno razlikuju od ranijeg socijalističkog obrasca, koji je karakterisala izrazita principijelna otvorenost vladajućih slojeva prema usponu iz srednjih, pa i nižih slojeva. Aktuelno postepeno “usaglašavanje” obrazaca pokretljivosti u Srbiji s obrascima u drugim zemljama, u kojima se reprodukuju kapitalistički društveni oblici, upozorava, s druge strane, na postojanje privremenog “zastoja” u tom “usaglašavanju” tokom 1990-ih, kada su postavljane osnove za specifičan proces sistemske transformacije u zemlji, tokom koje je socijalistička nomenklatura uspela da se i sama preobrazi u glavno izvoriste regrutovanja novih vladajućih slojeva. Pokazalo se, uz to, da ovo njeno (uspešno) nastojanje nije proizvodilo učinke samo na regrutaciju u vrhove društvene strukture nego i na reprodukciju celokupne društvene hijerarhije, smanjujući opštu pokretljivost i čineći dodatno pripadnike manualnih slojeva “gubitnicima”, tako što im je značajno umanjilo mogućnost društvenog uspona.

2.2. Rast materijalnih nejednakosti

Preoblikovanje klasne strukture tokom postsocijalističke transformacije može se pratiti i na području materijalnih nejednakosti. U prvom je delu teksta upozoreno na to da se kod proučavanja sistemskih promena mora imati na umu ne samo kvantitativna strana nego i “sadržaj” novih oblika odnosa: reč je o tome da se u procesu transformacije menja osnova na kojoj se materijalne nejednakosti između osnovnih društvenih grupa uspostavljaju, i to tako što primarnu ulogu u novom poretku zadržuje privatno vlasništvo. No, pre nego što se utvrdi kako novi oblici odnosa utiču na veličinu nejednakosti, podsetimo ukratko na karakteristike sistema materijalnih nejednakosti u jugoslovenskom socijalizmu. Pre svega, kao i na mnogim drugim

glašeno smanjivanje pokretljivosti, odnosno povećanje distance između osnovnih slojeva, a posebno između nižih (poljoprivrednika i manualnih radnika), s jedne strane, i srednjih i viših, s druge strane. – Up. Lazić, Cvejić, 2004.

područjima, društvene nauke nisu ovde bile dovoljno pouzdan oslonac za zaključivanje. Pošto je legitimacijski sistem u socijalizmu počivao na egalitarističkoj ideji, jasno je da se u vladajućem ideološkom diskursu insistiralo na ograničenim razmerama nejednakosti, a taj su diskurs najčešće podržavali i istraživački nalazi sociologa. Tako su oni (u)tvrdili da postoje razlike između ekonomskog položaja različitih društvenih slojeva, ali da one nisu izrazite (up. Popović, ur. 1977), pa ni sistematске (Saksida *et al.*, 1977). S druge strane, ideološki kritičari komunizma sa Zapada insistirali su na tome da su privilegije nomenklature u socijalizmu toliko velike da navodno daleko prevazilaze nejednakosti u okvirima tržišne ekonomije.

I jedno i drugo stanovište bilo je, međutim, neosnovano. Pre svega, sva su istraživanja promena na planu razmera materijalnih nejednakosti tokom transformacijskog perioda utvrdila njihov znatan *rast*, kao i njihovo *približavanje* tipičnim razmerama nejednakosti u većini ekonomski razvijenih zemalja s tržišnom ekonomijom (izraženim Gini koeficijentom; up. npr. Milanovic, 1999; Vecernik i Mateju, 1999). Na taj su način indirektno osporene ranije tvrdnje o nejednakostima u socijalizmu. Ali, to ne znači da su nekadašnji socijalistički ideolozi bili u pravu: naime, stvarne su razmere nejednakosti bile ne samo veće nego što su oni tvrdili nego su, što je važnije, imale sistemski karakter (društvene se klase jesu u socijalizmu značajno razlikovale prema svojim životnim uslovima, što je i empirijski verifikovano, uz pažljiviji izbor indikatora – up. Lazić, 1994).

Proces sistemske transformacije doneo je na ovom planu u većini SIE zemalja slične rezultate. Rastuća ekonomska diferencijacija počivala je na: izdvajanju naglo (prekomerno) obogaćene grupe privatnih vlasnika na vrhu društvene hijerarhije (koju su u znatnoj meri činili, kao što je pomenuto, i nekadašnji pripadnici nomenklature); apsolutnom i relativnom rastu dohodaka (većine) pripadnika srednjih slojeva; relativnom zaostajanju prihoda manuelnih radnika, kao i njihovom apsolutnom padu u prvoj fazi transformacije, a zatim usporenom rastu tokom druge faze; velikom porastu siromaštva, povezanom s naglim rastom nezaposlenosti, smanjivanjem penzija, ukidanjem ili znatnom redukcijom oblika socijalne i zdravstvene zaštite itd. (Milanovic, 1999). U Srbiji su, međutim, zbog uslova blokirane transformacije ovi procesi imali specifičan oblik. Naime, dok se na vrhu društvene piramide i ovde odvijala “prvobitna akumulacija” (izrazito većinski od strane pripadnika bivše nomenklature), svi su ostali slojevi (uključujući srednje slojeve) zbog pomenutih okolnosti ekonomskog sloma (ratova, sankcija itd.), prolazili kroz dramatično pogoršavanje životnih uslova (koje je vrhunac dostiglo krajem 1993. godine). Marginalizovanje formalne ekonomije na račun sive i crne tada je dovelo i do sledeće nekarakteristične pojave: grupe koje su posedovale obradivo zemljište (poljoprivrednici i deo manuelnih radnika) i koje su mogle da proizvode za sopstvene potrebe, u najvećoj meri uspele su da umanje pad svog materijalnog standarda (Ba-

bović, Cvejić, 2002), odnosno da poprave svoj relativni položaj u okviru hijerarhije ekonomskih nejednakosti.

Masovno osiromašivanje stanovništva tokom 90-ih značilo je i održavanje relativno manjih razmera nejednakosti (kada se izuzme bogaćenje nove ekonomske elite), dok je ubrzanje transformacije posle 2000. godine donelo i porast nejednakosti, sličan onom koji se zbivao u drugim SIE zemljama desetak godina ranije (tako je Gini koeficijent za dve godine, u periodu 2000-2002, porastao s 0.28 na 0.33; up. *Strategije za smanjenje siromaštva u Srbiji*). S druge strane, postepeni ekonomski oporavak donosio je i smanjenje ranijeg masovnog siromaštva (indeks siromaštva iznosio je 28,9% u 1995. godini, 36,5% u 2000. i 14,5% u 2002. godini – *ibid.*).

Kada je o opštim procesima ekonomske diferencijacije društvenih slojeva u najnovijem periodu reč, empirijski uvidi (Lazić, Cvejić, 2004) pokazuju da se osnovni oblici materijalnih nejednakosti između vrha i dna društvene piramide u Srbiji reprodukuju i tokom drugog perioda transformacije. Stabilnost obrazaca najvećim se delom održava na hijerarhijskom dnu: ekonomski položaj sitnih poljoprivrednika, NKV radnika i KV radnika ostaje ispod nivoa prosečnog standarda (s tim da su se poljoprivrednici u periodu ekonomskog uspona zemlje ponovo “spustili” na dno hijerarhije), a prate ih, na nešto višem nivou, službenici sa srednjom stručnom spremom. Vidljivije promene dogodile su se na višim nivoima slojne hijerarhije. Tako su srednji slojevi prošli kroz značajno restrukturiranje, tokom kojeg su sitni privatni preduzetnici prvo relativno poboljšavali svoj materijalni položaj (u periodu izražene ekonomske krize), dok se položaj stručnjaka i nižih rukovodilaca pogoršavao, a ekonomska stabilizacija i rast obrnuli su ova kretanja, omogućivši ekonomski uspon stručnjaka i njihovo izjednačavanje s položajem sitnih preduzetnika (s tim što su sitni preduzetnici sada osigurali sistemsko utemeljenje svoje reprodukcijske osnove, za razliku od socijalističkog perioda; a to im daje mogućnost za autonomnu aktivnu odbranu svog materijalnog i ukupnog društvenog statusa). Na samom vrhu društvene piramide promene su najobuhvatnije. Deo starih pripadnika nomenklature ispao je vremenom iz kruga povlašćenih, a deo je u njemu ostao. Pri tom se među onima koji su zadržali položaje u vladajućim elitama nalaze pojedinci koji su transformaciju iskoristili za ubranu konverziju resursa i ogromno zgrtanje privatnog bogatstva, ali i oni mnogo manje uspešni, koji su zadržali “samo” organizacijske resurse (u neuspešnim javnim preduzećima, npr.). Neujednačenom ekonomskom položaju vrha društvene piramide doprinose i pojedinci koji su tek ostvarili prodor među političku elitu, i koji još nisu stekli priliku za znatnije uvećavanje materijalnog bogatstva.

Sumarno rečeno, istraživački nalazi o međuklasnoj diferencijaciji materijalnih položaja pokazuju sledeće: ekonomske razlike između osnovnih društvenih grupa

bile su najveće 1989. godine; te su razlike, zatim, značajno smanjene tokom 90-ih (što je bila posledica skoro opšte pauperizacije društva); a ponovo su počele izrazito da rastu posle 2000. godine, tako da su već 2003. skoro dostigle nivo koji su imale na izmaku socijalističkog poretka (vidi šire u: Lazić, Cvejić, 2004: 56-57).

Poslednji uvid može neposredno da uputi i na opšti zaključak u vezi s procesima klasnog restrukturiranja tokom dosadašnjeg toka postsocijalističke transformacije u Srbiji. Istraživački nalazi o pokretljivosti i materijalnom položaju osnovnih društvenih grupa (klasa i slojeva od kojih se te klase sastoje) pokazuju da su na pomenute procese uticala dva činioca: a) opšti tok transformacije, koji je značio nove oblike strukturiranja koji počivaju na osnovama različitim od onih u socijalističkom poretku, i b) specifičan tok promena u Srbiji, određen kolapsom ekonomskog, pravnog i socijalnog sistema, kao posledicom produženih građanskih ratova i međunarodne izolacije. Empirijski se može potvrditi da je društvo u Srbiji, kako pre tako i posle transformacije, jasno klasno podeljeno, o čemu svedoče relativna zatvorenost viših slojeva prema usponu pojedinaca iz nižih grupacija (koja se, uz to, pojačava), i kontinuirano održavanje znatnih (statistički značajnih) materijalnih nejednakosti između nižih i viših slojeva. Drugim rečima, da je društvo zadržalo klasni karakter, dokazuje jasna odvojenost društvenih grupa u obe ključne stratifikacijske dimenzije: u reprodukciji tih grupa i njihovom materijalnom statusu. Da se, međutim, priroda klasnog odnosa menja, pokazuju: a) podaci o rekonstrukciji srednje klase, u okviru koje su sitni preduzetnici doživeli vidljiv uspon koji počiva na promenjenoj ulozi privatnog vlasništva u konstituisanju dominantnog sistema odnosa; b) ali i – pre svega – izuzetan materijalni uspon krupnih preduzetnika, koji se nedvosmisleno izdvajaju na vrhu piramide materijalnog bogatstva, osiguravajući istovremeno neposredne mehanizme međugeneracijskog prenošenja svojih položaja.

Uticaj konkretnih istorijskih okolnosti na specifičan tok društvene transformacije u Srbiji takođe se može dokumentovati na osnovu empirijskih podataka. Pre svega, ni u jednoj drugoj postsocijalističkoj zemlji nije bio zabeležen takav uspeh u konverziji resursa socijalističke nomenklature – iz organizacijskih u privatno vlasništvo – na osnovu kojeg su njeni pripadnici postali najbrojniji deo nove preduzetničke elite. To je bilo moguće samo u uslovima koji su u to vreme sažeto nazvani “razorenim društvom”. Isto tako, kada je o vrhu društvene piramide reč, dugotrajan opstanak na vlasti režima koji je potekao iz ranije nomenklature, usporio je prodor u novu političku elitu pripadnika srednjih slojeva te doveo do toga da, tokom druge faze “deblokiranja” transformacije, kada je do tog prodora došlo, materijalni položaj te elite znatno zaostane za položajem ekonomske elite. Regrutacijski obrasci srednjih slojeva od samog početka transformacije pokazivali su tendenciju rasta samoreprodukcije (pa time i pojačanog odvajanja od nižih slojeva), dok je njihov ekonomski položaj prolazio kroz turbulentne faze, u kojima su stručnjaci i

sitni preduzetnici sledili različite putanje: apsolutnog opadanja u slučaju stručnjaka tokom 90-ih i rasta posle 2000. godine, i barem relativnog početnog rasta kada je reč o sitnim preduzetnicima (dok je učvršćivanje novog tržišnog sistema regulacije i pravnog poretka vratilo njihov materijalni status u "normalu", približavajući ga stručnjačkom). Najzad, na dnu društvene piramide, jačanje veza između poljoprivrednika i manuelnih radnika, posebno NKV radnika, na planu regrutacije, kao i izjednačavanje njihovog materijalnog položaja, takođe se mogu smatrati posledicama dramatičnih društvenih uslova u kojima se u Srbiji odvijao sistemski preobražaj.

2.3. Promene vrednosnih orijentacija

Uvid u stratifikacijske promene ne bi bio potpun bez analize promena vrednosnih orijentacija osnovnih društvenih grupa. Ovde nije reč samo o tome da stabilna reprodukcija društvenog poretka počiva na njegovoj legitimnosti, pa tako i na širokom prihvatanju vrednosti koje podržavaju temeljne principe te reprodukcije, nego i o tome da se celovito konstituisanje društvene grupe, u smislu njene sposobnosti da se (kolektivno, organizovano i sl.) angažuje u zaštiti odnosno promociji svojih interesa, ne može ostvariti bez uobličavanja zajedničkih ciljeva delanja, koji u daljem izvođenju počivaju na vrednostima koje članovi grupe dele. S obzirom na to, jasno je da se može očekivati kako sistemski transformacija donosi (barem u dugoročnoj perspektivi) temeljnu izmenu osnovnih vrednosnih orijentacija, i to kako društveno dominantnih vrednosti (koje nameću grupacije koje su nosioci vladajućeg poretka) tako i specifičnih vrednosti ostalih osnovnih grupa (koje se formiraju u interakciji dominantnih vrednosti i onih orijentacija koje proizlaze iz specifičnih interesa grupe).¹²

Polazna teorijsko-hipotetička osnova istraživanja aktuelnih promena vrednosnih orijentacija u Srbiji – u sklopu opštih sistemskih stratifikacijskih promena – zasnovana je na dva pojma: vrednosna konzistencija društvenih grupa i normativno-vrednosna disonanca (vidi šire u Lazic, Cvejic, 2010). Pod vrednosnom konzistencijom podrazumeva se unutarklasna homogenost vrednosnih orijentacija, koja čini pretpostavku za kolektivno delanje u pravcu promocije ili zaštite klasnih interesa. S druge strane, pojam normativno-vrednosne disonance odnosi se na stepen usklađenosti vrednosnih orijentacija klase s vladajućim normativnim poretkom. Drugu polaznu istraživačku osnovu predstavljala je pretpostavka da se (do-

¹² Ovde nema prostora za opširnije bavljenje kontroverznim, teorijski nedovoljno obrađenim pojmom vrednosti, koji je ipak vrlo često služio kao vodič empirijskim istraživanjima na širokom planu. O nalazima najpoznatijih savremenih istraživanja – World Value Surveys – vidi: Inglehart, 2001. Na području nekadašnje SFRJ najviše istraživanja radio je Pantić (up. Pantić, 1977; Pantić, 1990).

minantni) vrednosni sistem u socijalizmu kristalizovao oko orijentacija kao što su kolektivizam, egalitarizam, hijerarhijska podređenost (autoritarnost) i sl., dok u liberalno-kapitalističkom društvu, nasuprot tome, dominira orijentacija na privatno vlasništvo, individualizam, postignuće i sl. Naravno, u oba društvena sistema te orijentacije u principu su usklađene s odgovarajućim normativnim poretkom, koji u prvom slučaju štiti kolektivno vlasništvo, te politički i ideološki monopol nomenklature, a u drugom slučaju privatno vlasništvo, kao i institucije političkog takmičenja i ideološkog pluralizma. S obzirom na pomenute pretpostavke, u istraživanju (Lazić, 2011) su analizirane promene u rasprostranjenosti političkog i tržišnog liberalizma (u Srbiji, u periodu 1989-2003. godine), kao vrednosnih orijentacija karakterističnih za novi društveni poredak, nasuprot autoritarnom kolektivizmu odnosno redistributivnom etatizmu, koji predstavljaju tipične socijalističke orijentacije. Pri tom se imalo u vidu da je za jugoslovenski socijalistički poredak bilo karakteristično to da je komandno-planska regulacija u njemu bila znatno manje rigidna u sve tri osnovne sfere društvenog života (političkoj, ekonomskoj i kulturnoj) te da je društvo bilo relativno otvoreno prema Zapadu, što je omogućavalo kontinuiran prodor vrednosnih orijentacija iz kapitalističkog okruženja (što su potvrđivala i empirijska istraživanja sprovedena u tom periodu – up. Pantić, 1990).

U poređna analiza istraživačkih nalaza (za 1989. godinu, kao završnu tačku prethodnog poretka i 2003. godinu, kao momenat kada se novi društveni poredak u osnovi konsolidovao) pokazala je sledeće. Počne li se s vrhom društvene hijerarhije, na kojem se oblikuju dominantne vrednosti, utvrdiće se da pripadnici političke i ekonomske elite u Srbiji, ni posle petnaestak godina tokom kojih su se pluralistička demokratija i privatno-vlasnički zasnovana tržišna ekonomija utvrđivale kao ključni, institucionalizovani, normativno uređeni i legitimizovani regulacijski principi, nisu usvojili liberalne vrednosti kao nesumnjivo dominantne bazične okvire orijentacije. Vrednosti pripadnika obe društvene grupe i dalje su, kao što su bile tokom poslednjeg perioda socijalizma, izrazito nekonzistentne, u tom smislu što predstavljaju mešavinu liberalnih i kolektivističkih obrazaca. Pri tom se u proteklom periodu (od 1989. godine naovamo) pokazuje samo blagi pomak prema liberalnim vrednostima, a čak ni taj pomak nije jednoznačan. Podaci pokazuju da se vrednosna nekonzistentcija rasprostire kako u području političkog tako i u području ekonomskog podsistema društva, i u približno jednakoj meri karakteristična je za političku i za ekonomsku elitu, u obe ove sfere. To, dalje, znači i da se problem normativno-vrednosne disonance postavlja, kada je reč o konstituisanju vladajuće klase u Srbiji, na sličan način kao i krajem 1980-ih godina (samo u suprotnom smeru – tako što se u znatnoj meri podržavaju vrednosti prethodnog društvenog poretka). Ova klasa, dakle, još uvek ne može celovito da deluje u pravcu stabilizacije novog dominantnog sistema društvenih odnosa, pa tako ni vlastitog položaja unutar njega. S

obzirom na to da, kao što je rečeno, upravo dve elitne podgrupe vladajuće klase formiraju dominantan vrednosni horizont celokupnog društva, jasno je da se učvršćivanje liberalnog vrednosnog obrasca unutar širih društvenih slojeva još manje može očekivati. Ostaci strukturalnih karakteristika starog poretka (u vidu nezavršenog procesa privatizacije, kao i nastojanja da se očuvaju velika preduzeća koja ne mogu da opstanu bez trajnih masivnih državnih intervencionističkih mera itd.) kombinuju se sa zadržavanjem elemenata vrednosnog sistema karakterističnog za taj poredak, međusobno se podupirući: strukture omogućavaju masovnu mobilizaciju na temelju kolektivističko-redistributivnih vrednosti, a mogućnost takve mobilizacije pomaže održavanju takvih struktura.

Postoji, međutim, jedna – fundamentalna! – razlika između dva društvena poretka, onog iz 1989. godine i aktuelnog, učvršćenog u dobroj meri posle 2000. godine – koja na sasvim drukčiji način postavlja dijalektiku odnosa koji se uspostavljaju između strukturalnih elemenata sistema i vrednosnih orijentacija. Naime, lako se može pokazati (up. Lazić, 1994; Stark i Bruszt, 1998; Verderi, 2005) da se unutar same vladajuće grupacije u starom poretku postepeno bio formirao interes, koji su podržavali opšti istorijski uslovi (uporedno postojanje kapitalističkog načina proizvodnje društva), za uspostavljanje novog tipa vladajućih društvenih odnosa. Takvo “razlamanje” (potencijalna unutrašnja protivrečnost) strukturalnih interesa unutar vladajuće grupacije u okvirima novoformiranog poretka ne postoji. U prvom delu teksta pokazano je da sadašnja vladajuća grupacija sve snažnije učvršćuje posebne – privilegovane – uslove svoje materijalne egzistencije, kao i da se sve uspešnije samoreprodukuje (zatvarajući se prema nižim slojevima). Ustanovljena vrednosna nekonzistencija (koja ima karakter izražene normativno-vrednosne disonance) nije stoga nagoveštaj mogućeg sloma novog sistema odnosa (jer alternativa vladajućem društvenom poretku trenutno nije data i njen potencijalni nosilac nije istorijski konstituisan), nego govori o teškoćama da se taj sistem stabilno reprodukuje.

Drugim rečima, pokazuje se da su prepreke za nesmetano reprodukovanje novog poretka uzročno-posledično povezane s neuspehom da se nova vladajuća klasa celovito konstituiše: njeno strukturalno utemeljenje nije “dovršeno” formiranjem izrazito preovlađujućih vrednosnih orijentacija, usklađenih s institucionalnim i normativnim poretkom, što znatno umanjuje njen potencijal za legitimisanje, pa tako i stabilizaciju novih društvenih odnosa. Upravo ovakav zaključak, međutim, upućuje na to da su aktuelni problemi društva u Srbiji sada unutarstemskeg karaktera (brzina ekonomskog restrukturisanja, povezana s brzinom rasta društvenog proizvoda itd., kao i stepen “demokratske konsolidacije” i sl.), što dalje znači i da uslovljavaju relativno nizak položaj zemlje u hijerarhiji svetskog kapitalističkog sistema. Da bi se, međutim, celovitije sagledao konkretno-istorijski karakter nastajućeg poretka u

Srbiji, moraju se ukratko analizirati i vrednosne orijentacije drugih osnovnih društvenih grupacija, i to sada prvenstveno srednjih slojeva.¹³

Istraživački uvidi u promene vrednosnih orijentacija srednjih slojeva pokazuju sledeće. Pre svega, utvrđeno je da je u periodu koji je neposredno prethodio slomu socijalizma, postojala izražena vrednosna nekonzistentnost (prisustvo suprotstavljenih vrednosnih orijentacija: onih koje su vezane za reprodukciju socijalističkog, ali i kapitalističkog tipa društvenih odnosa), kod svih društvenih klasa, pa tako i kod srednjih slojeva (stručnjaka, nižih rukovodilaca, kao i sitnih preduzetnika). To istovremeno znači i da je, kao i kod pripadnika vladajuće grupacije, među pripadnicima ovih slojeva bila prisutna značajna normativno-vrednosna disonanca (prihvatanje vrednosnih orijentacija suprotnih vladajućem normativnom poretku: podržavanje privatnog vlasništva, slobode govora i sl.). Sistemske promene, tokom narednih dvadesetak godina, dovele su na ovom planu do uvećavanja vrednosne konzistencije i do smanjivanja normativno-vrednosne disonance (sada promenjenog smera, u vidu jačanja liberalnih orijentacija), ali ne u meri koja bi se mogla očekivati. Naime, podaci ukazuju na porast liberalne orijentacije na planu političke regulacije kod svih slojeva srednje klase, ali su utvrđena i protivrečna kretanja u sferi ekonomskih odnosa: porast liberalne orijentacije bio je nedovoljan da ona postane dominantna. Pri tom je nađeno da neki elementi redistributivno-etatičke orijentacije jačaju upravo među pripadnicima srednje klase, i to u okolnostima kada se tržište i privatno vlasništvo sve snažnije učvršćuju i faktički (normativno i institucionalno) i legitimacijski.

Drugim rečima, empirijski je potvrđeno da su pripadnici srednje klase, zajedno s pripadnicima vladajućih društvenih slojeva, predstavljali (na vrednosnom polju) društvenog nosioca delegitimizacije socijalističkog poretka krajem 1980-ih. Istraživački podaci ukazuju i na to da je većinsko podržavanje liberalno-demokratskih vrednosti pripadnika srednje klase u Srbiji imalo odlučujuću ulogu u njihovoj mobilizaciji u društveni pokret kojim je, prvo, destabilizovan Miloševićev režim u drugoj polovini 1990-ih, a zatim i uklonjen 2000. godine. S druge strane, znatno slabije podržavanje liberalnih vrednosti u oblasti ekonomske regulacije, koje takođe dokumentuju noviji istraživački nalazi, u velikoj meri objašnjava slab društveni pritisak ove klase na vladajuće grupacije, tokom poslednje decenije, da brže i šire pristupe tržišnoj transformaciji ekonomskog podsistema.

¹³ Za detaljniju analizu vrednosnih orijentacija manualnih radnika ovde nema prostora. Odluka da se prioritet da nalazima o srednjim slojevima počiva na dva uvida. Pre svega, u njihovim okvirima formira se grupacija koja posreduje u širenju dominantnih vrednosti na celokupno društvo. Uz to, nema iznenađenja u istraživačkim nalazima o orijentacijama radnika: u vreme (kraja) socijalizma oni su najčešće podržavali kolektivističke obrasce (pa tako i postojeći poredak), dok u novijem periodu oni najmanje podržavaju liberalne vrednosti (odnosno ispoljavaju najsnažniju normativno-vrednosnu disonancu), čime se pojavljuju i kao znatna prepreka za učvršćivanje novog društvenog poretka.

Najvažnija zaključna tačka ovog odeljka teksta, koja mora ostati otvorena za dalju raspravu, jeste povezanost utvrđenih promena u vrednosnim orijentacijama pripadnika srednjih slojeva i budućeg toka sistemskih društvenih promena u Srbiji. Ta se rasprava može započeti sledećim napomenama. Rečeno je da je normativno-vrednosna disonanca, koja je postojala krajem 1980-ih, zadržana do danas, s tim što je promenila smer: nekadašnje podržavanje liberalno-demokratskih vrednosti bilo je protivsistemski usmereno i znatno je doprinelo slomu socijalističkog poretka (svojim delegitimizujućim učincima). Danas podržavanje redistributivne uloge države izgleda suprotno vladajućem normativnom poretku, karakterističnom za tržišnu ekonomiju, pa bi se stoga moglo zaključiti da vrednosne orijentacije srednje klase sada otežavaju “normalizaciju” kapitalističkog sistema društvene reprodukcije, pa i podrivaju institucionalne i normativne oblike tržišne regulacije koji su do sada uspostavljeni. Aktuelna svetska sistemski ekonomska kriza, međutim, kao da poziva na interpretativni preokret: pošto se državna regulacija tokom poslednje dve-tri godine sve više nameće kao osnovni instrument savladavanja krize, ne znači li to da je srednja klasa u Srbiji danas vrednosno orijentisana upravo tako da podrži najnoviji regulacijski obrat u kapitalističkoj ekonomiji?

Čini se, međutim, da istorijsko iskustvo upućuje na skeptičan stav: podržavanje (pre)naglašene redistributivne uloge države pre nego što je izvršen temeljan preobražaj same strukture na kojoj su zasnovani ekonomski odnosi (tj. uspostavljena i učvršćena nova – tržišna – regulaciona osnova) može više da oteža nego da pomogne ekonomski i društveni razvoj zemlje. U Srbiji nikada, tokom celokupne istorije njene državne samostalnosti, nisu bili uspostavljeni ekonomski odnosi u kojima bi tržište predstavljalo osnovni regulacioni mehanizam. Nasuprot tome, ovde je država trajno bila ključni činilac ekonomske regulacije (up. Lazić, 2011). Ima li se u vidu takva istorijska osnova, teško se može pretpostaviti da će se država sada sama povući na položaj s kojeg će spolja kontrolisati samo opšte okvire tržišnih transakcija (štiteći društvo od trajne tendencije tržišnih preterivanja – vođenih bezobzirnom orijentacijom na profit, kao temeljem kapitalističkog društvenog poretka – koja su često ne samo destruktivna već i samodestruktivna). S obzirom na istorijski obrazac uspostavljen na ovim prostorima, dakle, od političke elite može se i u predstojećem periodu očekivati nastojanje da se jednostavno produži postojeći društveno-ekonomski poredak, u kojem tržište služi kao pomoćni instrument državne regulacije, a koji se istorijski pokazao kao institucionalni i normativni oblik društvenih onosa koji ne omogućava društveni razvoj. S obzirom na takve tendencije, dominantne vrednosne orijentacije srednje klase, kao i svih drugih društvenih grupa u Srbiji, i same mogu više da posluže kao osnova za konzervisanje postojećih društvenih odnosa nego što mogu doprineti uspostavljanju novih.

LITERATURA

- Antonić, S., 2002: *Zarobljena zemlja. Srbija za vlade Slobodana Miloševića*, Otkrovenje, Beograd.
- Babović, M. i Cvejić, S., 2002: Strategije opstanka domaćinstava u Srbiji, *Sociologija*, Beograd, (44) 2: 97-126.
- Erikson, R. i Goldthorpe, J. H., 1992: *The Constant Flux*, Clarendon Press, Oxford.
- Eyal, G., Szelenyi, I., Townsley, E., 1998: *Making Capitalism Without Capitalists. Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*, Verso, London, New York.
- Goati, V., 2006: *Partijske borbe u Srbiji u postoktobarskom razdoblju*, Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd.
- Ingelhart, R., Basanez, M., Moreno, A., 2001: *Human Values and Beliefs: A Cross-Cultural Sourcebook*, University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Ivanović, V., 2010: *Jugoslovenski ekonomski emigranti na privremenom radu u Austriji i SR Nemačkoj (1965-1973)*, Filozofski fakultet, Beograd (neobjavljena doktorska disertacija).
- Kornai, J., 1979: Resource-Constrained versus Demand-Constrained Systems, *Econometrica* (47) 4: 801-819.
- Lazić, M., 1987: *U susret zatvorenom društvu*, Naprijed, Zagreb.
- Lazić, M., 1994: *Sistem i slom*, Filip Višnjić, Beograd.
- Lazić, M., 1994a: Preobražaj ekonomske elite, u: M. Lazić (prir.), *Razaranje društva. Jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*, Filip Višnjić, Beograd.
- Lazić, M., 2000: Serbia: The adaptive reconstruction of elites, u: J. Highley i G. Lengyel (ur.), *Elites After State Socialism. Theories and Analysis*, Rowman & Littlefield, Lanham.
- Lazić, M., Cvejić, S., 2004: Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane postsocijalističke transformacije, u: A. Milić (prir.), *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa*, ISI Filozofskog fakulteta, Beograd.
- Lazić, M., Cvejić, S., 2010: Post-Socialist Transformation and Value Changes of the Middle Class in Serbia, *European Sociological Review*, doi: 10.1093/esr/jcq042
- Lazić, M., 2011: *Čekajući kapitalizam. Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Službeni glasnik, Beograd.
- Milanovic, B., 1999: *Income, Inequality, and Poverty during the Transition from Planned to Market Economy*, The World Bank, Washington, D.C.
- Pantić, D., 1977: Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva, u: M. Popović (ur.), *Društveni slojevi i društvena svest*, Centar za sociološka istraživanja, Institut društvenih nauka, Beograd.

- Pantić, D., 1990: *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*, Centar za politiko-loška istraživanja i javno mnjenje, Beograd.
- Popović, M. (ur.), 1977: *Društveni slojevi i društvena svest*, Institut društvenih nauka, Beograd.
- Saksida, S., Caserman, A., Petrović, K., 1977: *Društvena stratifikacija i pokretljivost u jugoslavenskom društvu*, Filozofski fakultet, Zagreb.
- Stark, D., Bruszt, L., 1998: *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Strategije za smanjenje siromaštva u Srbiji*, 2003: Vlada Republike Srbije, Beograd.
- Szelenyi, I., Szelenyi, S., 1995: Circulation or reproduction of elites during the post-communist transformation of Eastern Europe, *Theory and Society* (24) 5: 615-638.
- Thompson, E. P., 1976: *The Making of the English Working Class*, Penguin Book, Harmondsworth.
- Uvalic, M., 2010: *Serbia's Transition: Towards a Better Future*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke.
- Vecernik, J., Mateju, P. (ur.), 1999: *Ten Years of Rebuilding Capitalism: Czech Society after 1989*, Academia, Prague.
- Verderi, K., 2005: *Šta je bio socijalizam i šta dolazi posle njega?*, Fabrika knjiga, Beograd.
- Zec, M., Živković, B., 1997: *Tranzicija realnog i finansijskog sektora*, Institut ekonomskih nauka, Beograd.

Mladen Lazić

POSTSOCIALIST TRANSFORMATION
AND RE-STRATIFICATION IN SERBIA

Summary

In this article, the processes of re-stratification in Serbia during the period from the end of the 1980s until recent times are analyzed on the basis of findings of several empirical investigations. In the first part of the text, the author points out that a systemic change implies not only quantitative changes in the control and distribution of social resources, but also changes in the way of constituting the basic social groups, and the forms of their relations, which means that the groups themselves (ruling elites, middle classes, and even manual workers) in socialism and in capitalism must be defined differently. In the second part of the text, attention is drawn to the changes in three areas of

the stratificational system in Serbia: mobility, economic differentiation and value orientations. In the field of social mobility, an increase of self-recruitment of all basic classes is established, but also, in particular, a strengthening of barriers between manual workers and higher social strata. Furthermore, the author points out an increase in economic differentiation, and a growing importance of private property to this differentiation (the singling out of major private entrepreneurs on the top of the material status hierarchy). It is shown that, on the level of values, all classes (including the ruling class and the middle class) are characterized by inconsistency, in terms of a pronounced presence of statist-distributive values, which hampers the process of consolidation of a new institutional and normative (market and pluralistic) order in Serbia.

Keywords: stratificational changes, mobility, economic position, value orientations, Serbia

Kontakt: **Mladen Lazić**, Filozofski fakultet, Čika Ljubina 18-20, Beograd, Republika Srbija. E-mail: mlazic@f.bg.ac.rs